

Ιδεολογικά μηνύματα στο λόγο και την εικόνα των σχολικών εγχειριδίων: μια πρόταση ανάλυσης ¹

Περίληψη

Τα σχολικά εγχειρίδια, παράλληλα με τη λειτουργία τους ως μέσων μετάδοσης της γνώσης, συνιστούν ταυτόχρονα φορέα ιδεολογικών μηνυμάτων, τα οποία, μολονότι συχνά δε δηλώνονται ρητά, λειτουργούν υποσυνείδητα και με καταλυτικό τρόπο στη διαμόρφωση της εθνικής, θρησκευτικής και κοινωνικής ταυτότητας των μαθητών και των μαθητριών. Αντικείμενο της παρούσας έρευνας αποτέλεσαν τα νέα σχολικά εγχειρίδια για το γλωσσικό μάθημα της Γ΄ Δημοτικού που εισήχθησαν στην ελληνική εκπαίδευση από το Σεπτέμβριο του 2006. Η ανάλυση που παρουσιάζεται αφορά στα ιδεολογικά μηνύματα που διαμορφώνονται τόσο σε επίπεδο λόγου όσο και σε επίπεδο εικόνας, στο θεματικό τομέα των δύο φύλων. Έπειτα από αναζήτηση ερευνητικών εργασιών σχετικών με το σχολικό βιβλίο, διαπιστώθηκε πως η μέθοδος που χρησιμοποιούνταν κατά προτεραιότητα ήταν η Ανάλυση Περιεχομένου (Ποσοτική ή Θεματική), ενώ σε έρευνες που σκοπός ήταν η διερεύνηση της ιδεολογίας, χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά η Κριτική Ανάλυση λόγου. Στην υλοποίηση της παρούσας έρευνας για τα γραπτά κείμενα χρησιμοποιήθηκαν η Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου (ΠΑΠ), όπως έχει διαμορφωθεί από τον Phillip Mayring, σε συνδυασμό με την Κριτική Ανάλυση Λόγου (ΚΑΛ), κατά το πρότυπο του Norman Fairclough. Αυτές οι μέθοδοι χρησιμοποιούνται στην έρευνα συνήθως χωριστά και μέχρι πρότινος ποτέ σε συνδυασμό, τουλάχιστον στον τομέα έρευνας του σχολικού βιβλίου. Για την επεξεργασία των εικόνων χρησιμοποιήθηκε η «Γραμματική» του οπτικού κειμένου των Gunther Kress & Theo Van Leeuwen. Ενδιαφέρον θεωρήθηκε το γεγονός ότι η συμφωνία λόγου και εικόνας ως προς την εκφορά των ιδεολογικών μηνυμάτων αγγίζει σχεδόν το 100%.

1. Εισαγωγή

Σκοπός της παρούσας εργασίας υπήρξε η ανάπτυξη μιας ερευνητικής μεθοδολογίας, η οποία, συνδυάζοντας τα οφέλη των ποσοτικών και ποιοτικών ερευνητικών μεθόδων, θα μπορούσε να συμβάλλει στην πληρέστερη διερεύνηση και διεξοδικότερη ανίχνευση της ιδεολογίας των σχολικών εγχειριδίων. Ως αντικείμενο της διερευνητικής προσέγγισης επιλέχθηκαν τα νέα βιβλία γλωσσικής αγωγής, «Τα απίθανα μολύβια», που εισήχθησαν στην ελληνική εκπαίδευση κατά το σχολικό έτος 2006 -2007 για τη διδασκαλία του μαθήματος της

¹ Στοιχεία δημοσίευσης (N.25)

Παγκουρέλια, Ε. & Παπαδοπούλου, Μ. (2007). Ιδεολογικά μηνύματα στο λόγο και την εικόνα των σχολικών εγχειριδίων: μια πρόταση ανάλυσης. Στο Γ.Δ. Καψάλης & Α. Κατσίκης (επιμ.). *Πρακτικά του Συνεδρίου «Η Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση και οι προκλήσεις της εποχής μας»* Ιωάννινα, 605-613.

Νέας Ελληνικής Γλώσσας στην Γ΄ τάξη Δημοτικού. Ο προσανατολισμός και ο χαρακτήρας της σχολικής εκπαίδευσης, σχετικά με το βαθμό ανταπόκρισης στις αρχές διαμόρφωσης του νέου εκπαιδευτικού υλικού, όπως αυτές ορίστηκαν από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο και το Υπουργείο Παιδείας (ΑΠΣ & ΔΕΠΠΣ, Προδιαγραφές εκπαιδευτικού υλικού, www.pi-schools.gr/prok_ekp_γλικου_03, 2006) αποτέλεσαν το ευρύτερο πλαίσιο στο οποίο κινήθηκε η ερευνητική διαδικασία.

Τα σχολικά βιβλία επιλέχθηκαν ως αντικείμενο διερεύνησης, καθώς ως μέσα κοινωνικοποίησης και ως φορείς του κρυφού αναλυτικού προγράμματος, περιέχουν ιδεολογικά μηνύματα. Αυτά τα μηνύματα, τα οποία δηλώνονται άμεσα ή έμμεσα, και έχουν ως στόχο να κοινωνικοποιήσουν αναλόγως τους αποδέκτες (Apple, 1986), καλλιεργούνται σε ένα χώρο που παραδοσιακά θεωρείται ιδεολογικά ουδέτερος (Apple, 1993: 41), το σχολείο, αποτυπώνοντας στα παιδιά όλων των κοινωνικών τάξεων αρχές και τρόπους συμπεριφοράς, ντυμένους με την κυρίαρχη ιδεολογία (Αλτουσέρ, 1983: 85). Υπάρχει, συνεπώς, πρόθεση ακόμη και μέσω της ανθολόγησης λογοτεχνικών ή ψευδεπίγραφων λογοτεχνικών κειμένων να προωθηθεί και να προβληθεί μία συγκεκριμένη ιδεολογία, αφού ο δημιουργός εγγράφει στα κείμενά του στοιχεία της ταυτότητας και του συστήματος αξιών του (Γεωργακοπούλου – Γούτσος, 1999), που υπηρετεί συγκεκριμένους στόχους, άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο ορατούς.

Τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν αφορούν στο χαρακτήρα της κοινωνικής ιδεολογίας από τον οποίο εμφορούνται τα νέα εγχειρίδια αναφορικά με την εικόνα των δύο φύλων που προβάλλεται και στο αν δίνεται έμφαση, και σε τι βαθμό, στην ανάπτυξη σεβασμού και στην εγκαθίδρυση των αρχών που απορρέουν από τη χάρτα των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Επίσης, στόχος της έρευνας ήταν να διαπιστωθεί αν η ιδεολογία που διαπνέει τα γραπτά κείμενα είναι σύμφωνη με τα ιδεολογικά μηνύματα των συνοδευτικών εικόνων, αν δίνονται πρόσθετα ή αντικρουόμενα στοιχεία στην εικονογράφηση και όταν υπάρχει ιδεολογική διάσταση μεταξύ κειμένου και εικόνας, σε ποια στοιχεία της εικονογράφησης δίνεται έμφαση, σε αυτά που συμφωνούν με το κείμενο ή στα πρόσθετα συμπληρωματικά / αντικρουόμενα χαρακτηριστικά.

Η προτίμηση των σχολικών εγχειριδίων της γλώσσας αντί άλλων σχολικών εγχειριδίων για την ανίχνευση των ιδεολογικών μηνυμάτων προέκυψε εξαιτίας του χαρακτηρισμού του γλωσσικού μαθήματος ως «φρονηματιστικού» (Ξωχέλλης, 2000: 44, Μπονίδης, 2004: 101, Κέντρο Έρευνας Σχολικών Βιβλίων, 2006). Η Διεθνής έρευνα σχολικών βιβλίων έδειξε ότι είναι δυνατό μέσα από τα περιεχόμενα μάθησης του γλωσσικού μαθήματος να καλλιεργούνται στους μαθητές στάσεις, στερεότυπα καθώς και προκαταλήψεις και εικόνες τόσο για τον «εαυτό» όσο και για τον «άλλο» (Μπονίδης, 2004:101). Η επιλογή των βιβλίων της συγκεκριμένης σχολικής βαθμίδας προέκυψε όχι από την άποψη ότι τα σχολικά βιβλία των προηγούμενων βαθμίδων δεν εμπίπτουν – θεωρητικά τουλάχιστον – στο

ευρύτερο πλαίσιο της νέας εκπαιδευτικής φιλοσοφίας, αλλά από το γεγονός ότι στην Γ΄ τάξη Δημοτικού έχει επιτευχθεί σε ικανοποιητικό πλέον βαθμό η κατάκτηση του γλωσσικού κώδικα, έτσι ώστε τα ίδια τα παιδιά να αρχίσουν να δίνουν περισσότερη έμφαση στο «τι τους λέει» το κείμενο και όχι «τι λέει».

2. Ερευνητική μέθοδος

2.1. Μεθοδολογία για την ανάλυση λόγου

Για την υλοποίηση της παρούσας ερευνητικής εργασίας κρίθηκε σκόπιμος ο συνδυασμός δύο ερευνητικών μεθόδων, οι οποίες μέχρι πρότινος χρησιμοποιούνταν χωριστά, τουλάχιστον στον τομέα της έρευνας του σχολικού βιβλίου. Πρόκειται για την Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου (ΠΑΠ), όπως έχει διαμορφωθεί από τον Phillip Mayring, μέθοδο που προτιμούνταν κατά κόρον στον τομέα έρευνας του σχολικού βιβλίου και μάλιστα στην ποσοτική της μορφή², και την Κριτική Ανάλυση Λόγου (ΚΑΛ) όπως διαμορφώθηκε από τον Norman Fairclough, η οποία αξιοποιείται πρωτίστως για την ανίχνευση της ιδεολογίας και μελετά τη χρήση της γλώσσας σε κοινωνικά συμφραζόμενα, ιδιαίτερα στην αλληλεπίδραση ή στο διάλογο μεταξύ ομιλητών, αλλά και σε κάθε άλλου είδους «λόγο». Ο συνδυασμός των δύο μεθόδων κρίθηκε απαραίτητος, προκειμένου να καλυφθούν μεθοδολογικά κενά που θα παρουσίαζε η μεμονωμένη και διακριτή χρήση των δύο μεθόδων, κάτι που γίνεται αντιληπτό αν μελετήσει κανείς την κριτική που ασκείται σε καθεμιά από αυτές (Kracauer, 1952, Bryman, 1992, Wilbraham, 1995, Neuman, 1997, Kohlbacher, 2006).

Συγκεκριμένα, η ΠΑΠ διατηρώντας τα θετικά στοιχεία της ποσοτικής έρευνας [προσφέρεται όταν το προς εξέταση υλικό είναι εκτεταμένο και διερευνούνται πολλές έννοιες (Mayring, 2000) καθώς εξασφαλίζει αριθμητικά / ποσοστιαία δεδομένα] δίνει μεγαλύτερη βαρύτητα στην εις βάθος διερεύνηση του υλικού και στην περαιτέρω ποιοτική – ερμηνευτική αξιοποίησή τους (Kohlbacher, 2006). Η πορεία της ερευνητικής διαδικασίας περνά από τα ακόλουθα στάδια: 1) καθορισμός του υπό έρευνα υλικού 2) ανάλυση των συνθηκών κάτω από τις οποίες διαμορφώθηκε το υλικό 3) τυπικά χαρακτηριστικά του υλικού 4) κατεύθυνση της ανάλυσης 5) ερωτήματα βάσει ενός θεωρητικού πλαισίου 6) καθορισμός των τεχνικών

² Έρευνες που υλοποιήθηκαν με Ανάλυση Περιεχομένου: Α. Φραγκουδάκη (1979) *Τα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού Σχολείου*. Γιάννινα: Θεμέλιο, Μ. Γεωργίου- Νίλσεν (1980). *Η οικογένεια στα αναγνωστικά του δημοτικού*. Αθήνα: Κέδρος, Ν.Χ. Άχλης (1983) *Οι γειτονικοί μας λαοί, Βούλγαροι και Τούρκοι στα σχολικά βιβλία Ιστορίας Γυμνασίου και Λυκείου*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αφών Κυριακίδη, Δ. Μακρυγιώτη (1986) *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834 -1919*. Αθήνα: Δωδώνη, Ευαγ. Κανταρτζή (1992) *Η εικόνα της γυναίκας στα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού: διαχρονική έρευνα από το 1954 μέχρι σήμερα*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αφών Κυριακίδη, Μ.Γ. Δημάση (1996). *Τα ελληνόγλωσσα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου της Κωνσταντινούπολης και η θρησκευτική και εθνική ταυτότητα των Ελληνοπαίδων*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αφών Κυριακίδη, Ξωχέλης et al. (2000) *Η εικόνα του «άλλου» / γείτονα στα σχολικά βιβλία των Βαλκανικών χωρών. Πρακτικά διεθνούς Συνεδρίου. Θεσσαλονίκη, 16 – 18 Οκτωβρίου 1998*. Αθήνα: Τυπωθήτω, Γιώργος Δάρδανος, Η. Μήλλας (2001). *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων. Σχολικά βιβλία, Ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

ανάλυσης και επιλογή του παραδείγματος με το οποίο θα γίνει η έρευνα 7) σύστημα κατηγοριών και αποδελτίωση 8) ανάλυση βάσει συστήματος κατηγοριών (συγκεφαλαίωση, εξήγηση, δόμηση) 9) επανεξέταση συστήματος κατηγοριών και 10) ερμηνεία δεδομένων στην κατεύθυνση των βασικών ερωτημάτων (Μπονίδης, 2004: 100). Συνιστά, λοιπόν, συγκεκριμένο ερευνητικό εργαλείο με σαφή βήματα (μέθοδος θεματικών κατηγοριών), παρέχει δυνατότητα ποσοτικοποίησης των ευρημάτων και είναι ιδιαίτερα «φιλική» ακόμη και σε ένα νέο ερευνητή, περιορίζεται ωστόσο μόνο στο φανερό περιεχόμενο, τα ευρήματά της είναι περισσότερο περιγραφικά, ενώ απουσιάζουν αφορμές ερευνητικής κριτικής (Denzil, 2000).

Η ΚΑΛ από την πλευρά της, η επονομαζόμενη και «υπεργλωσσική» ή «μεταγλωσσική» μέθοδος, ορίζεται ως η ανάλυση της λειτουργίας των κειμένων εντός κοινωνικών – πολιτισμικών συμφραζομένων (Fairclough, 1995) και της μελέτης της οργάνωσης της γλώσσας πάνω και πέρα από την πρόταση (Stubbs, 1983), καθώς αντιμετωπίζει την τελευταία σαν κοινωνικό σημειωτικό σύστημα (Halliday, 1978) και δίνει τη δυνατότητα στους ερευνητές που τη χρησιμοποιούν να ανακαλύπτουν τη σημασία που κρύβεται πίσω από τη γραμματική και τη συντακτική δομή διερευνώντας περισσότερο τα συμφραζόμενα του λόγου. Στόχος της είναι να ξεδιπλώσει τα ιδεολογικά στηρίγματα του λόγου, τα οποία έχουν γίνει τόσο φυσικά με το πέρασμα του χρόνου, ώστε αρχίζουν να θεωρούνται κοινά, αποδεκτά και φυσικά χαρακτηριστικά (Teo, 2000: 11). Αυτό μπορεί να περιλαμβάνει ακόμη και τη διερεύνηση του πολιτικού ή και του οικονομικού πλαισίου της γλωσσικής χρήσης και παραγωγής (Wikipedia, 2006). Ψάχνει, συνεπώς, το νόημα πίσω από τις λέξεις, δηλαδή όχι μόνο αυτών που λέγονται σε ένα κείμενο αλλά και αυτών που έχουν ήδη ειπωθεί αλλού και θεωρούνται δεδομένα (Fairclough, 1995), μπορεί να πετύχει την εις βάθος διερεύνηση του υλικού, την ανακάλυψη του λανθάνοντος περιεχομένου και τη σύνδεση των ευρημάτων με τα κοινωνικά συμφραζόμενα. Βασικό της μειονέκτημα, όμως, είναι η ανυπαρξία σαφούς και ξεκάθαρα μεθοδολογικού εργαλείου.

Οι δύο αυτές ερευνητικές μέθοδοι, ωστόσο, έχουν ένα κοινό πλεονέκτημα. Είναι μέθοδοι ευέλικτες που μπορούν να λειτουργήσουν ενισχυτικά - συμπληρωματικά σε άλλα είδη ανάλυσης. Η χρήση της ΠΑΠ μπορεί να είναι λειτουργική υπό την έννοια του ότι δε βάζει τελεία ή δεν βάζει την τελευταία λέξη. Αντίθετα, οδηγεί σε συγκρίσιμα και αξιοποιήσιμα δεδομένα εξασφαλίζοντας ένα στατικό, εξαντλητικό περιγραφικό φάσμα θεμάτων που διευκολύνει εις βάθος αναλύσεις συγκεκριμένων κειμένων. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργεί ένα υλικό που μπορεί να εξυπηρετεί την κριτική ή την ενίσχυση της ιδεολογίας σε κοινωνικό και υποκειμενικό επίπεδο. Μάλιστα, η ΚΑΛ μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να ενισχύσει τα είδη της ΠΑΠ (Wilbraham, 1995). Άλλωστε, όπως αναφέρει και ο σημαντικότερος εισηγητής της ΚΑΛ, Fairclough, «η ΚΑΛ δεν μπορεί από μόνη της να κρίνει την αλήθεια μιας πρότασης, αλλά είναι απλώς μια μέθοδος που χρησιμοποιείται σε ευρύτερα κριτικά πρότζεκτ»

(Fairclough, 1995: 18). Αυτό που χρειάζεται στην ΠΑΠ είναι μία οξεία, κριτική επιχειρηματολογία και η σύνδεση των ευρημάτων με το κοινωνικό πλαίσιο που τα παρήγαγε. Η ΠΑΠ μπορεί να ενισχυθεί με κριτική σύγκριση από την ΚΑΛ (Wilson, 1993, Wilbraham, 1995).

2.2. Μεθοδολογία για την ανάλυση της εικονογράφησης

Αντίστοιχα, για την ανάλυση της εικονογράφησης, ακολουθήθηκε μία ανάλογη με τα γραπτά κείμενα ερευνητική μέθοδος που αποτελεί σύνθεση στοιχείων της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου και της κριτικής ανάλυσης της εικόνας (Μπονίδης, 2004: 169). Στόχος ήταν να περιγραφεί το σύνολο της εικονογράφησης του υπό έρευνα υλικού με περιεχόμενο σχετικό με τη θεματική της έρευνας και να καταταγεί βάσει ενός επαγωγικού συστήματος κατηγοριών.

Για την ανάλυση της εικονογράφησης χρησιμοποιήθηκε η «γραμματική του οπτικού κειμένου» των Kress και Van Leeuwen, μεθοδολογία που βασίζεται στη θεωρία της Συστημικής Λειτουργικής Γραμματικής, της οποίας εισηγητής είναι ο M.A.K. Halliday (Halliday, 1994). Σύμφωνα με αυτή την οπτική, νοήματα ή «μεταλειτουργίες» σε μια εικόνα ή εικονική σύνθεση μπορεί να είναι οι ακόλουθες : α) η αναπαραστατική μεταλειτουργία (ideational metafunction), που έχει να κάνει με αναπαράσταση αντικειμένων / πτυχών του εμπειρικού κόσμου και της σχέσης τους με αυτόν. Τα εικονιζόμενα πρόσωπα ενδέχεται να παίζουν ενεργητικό ή παθητικό ρόλο: σχέση δράστη (actor) και στόχου (goal), δηλαδή προσώπου που ενεργεί και προσώπου / αντικειμένου («φαινόμενο») που δέχεται την ενέργεια. Στις περιπτώσεις που εικονίζεται και δράστης και στόχος, η εικονική δομή χαρακτηρίζεται μεταβατική (transactional), ενώ μη μεταβατική όταν εικονίζεται μόνο ο δράστης, β) η διαπροσωπική (interpersonal) μεταλειτουργία, που αφορά την παρουσίαση της σχέσης «παραγωγού» και αποδέκτη σημείου, οπότε γίνεται λόγος για διαδραστικά μηνύματα των εικόνων (interactive meanings). Η άμεση οπτική επαφή, η κατεύθυνση δηλαδή του βλέμματος του εικονιζόμενου προσώπου απευθείας στους θεατές συνιστά «αίτημα»(demand) για προσοχή και διαμορφώνει μαζί τους διαπροσωπική σχέση σε φαντασιακό επίπεδο. Αντίθετα, όταν το βλέμμα δεν κατευθύνεται στους παρατηρητές, η εικόνα συνιστά «προσφορά» (offer) γιατί «προσφέρεται» απρόσωπα σ' αυτούς. Επίσης εξετάζεται η κοινωνική απόσταση των αναπαριστώμενων και η γωνία λήψης και τέλος, γ) η κειμενική μεταλειτουργία (textual metafunction), που σχετίζεται με τη χωροθέτηση εικόνων στη σελίδα και την προβολή επιμέρους στοιχείων της σύνθεσης [τα στοιχεία που εμφανίζονται αριστερά συνιστούν το Δεδομένο, ενώ Δεξιά το Νέο, όσα βρίσκονται στο υψηλότερο σημείο συνιστούν το ιδεώδες, ενώ εκείνα που είναι στη βάση το δεδομένο/πραγματικό, τα στοιχεία που εικονίζονται στο κέντρο της σελίδας αποτελούν τον πυρήνα της

πληροφορίας,] (Kress & Van Leeuwen, 1996: 119 -158, Baldry & Thibault 2006: 73 – 78, 94 - 97).

2.3. Αντικείμενο της διερεύνησης : Τα δύο φύλα

Οι θεματικές κατηγορίες που εξετάστηκαν συνολικά στην ενότητα «δύο φύλα» είναι οι ακόλουθες: **1B1 Ισότητα δύο φύλων:** α. Ο άνδρας σε παραδοσιακά γυναικείους ρόλους, β. Γυναίκες σε σύγχρονους ρόλους ή μη στερεότυπα γυναικείους, γ. Συνεργασία/ αρμονική συνύπαρξη δύο φύλων, δ. Ισότιμη δήλωση αρσενικού και θηλυκού γένους. **1B2 Σεξισμός:** Στην κατηγορία αυτή εξετάζονται χωρία στα οποία παρουσιάζονται διακρίσεις ανάμεσα στα δύο φύλα, κοινωνική ανισότητα που ανάγεται στο φύλο, στερεότυποι ρόλοι του φύλου και δήλωση μόνο του αρσενικού γένους: α. Ο άνδρας σε παραδοσιακούς / στερεότυπους ρόλου, β. Η γυναίκα σε παραδοσιακούς/ στερεότυπους ρόλους, γ. Σεξιστικό παιχνίδι / δράση των παιδιών, δ. Σεξιστική χρήση της γλώσσας / γλωσσικός «σεξισμός». Ο όρος «γλωσσικός σεξισμός» περιγράφει τη χρήση της γλώσσας με τρόπο που φαίνεται να διαιωνίζει και να νομιμοποιεί την εξουσία των αντρών εις βάρος των γυναικών. Η γλώσσα είναι σεξιστική όταν αγνοεί τις γυναίκες και τις επιδόσεις τους, όταν περιγράφει τις γυναίκες σε σχέση και υπό την κυριαρχία των αντρών (Μπουρντιέ, 1996). **1B3. Εκφορά λόγου γυναικών και ανδρών:** α. Εκφορά λόγου γυναικών, β. Εκφορά λόγου ανδρών. **1B4 Χαρακτήρας / ιδιότητες γυναικών και ανδρών:**α. Χαρακτήρας / ιδιότητες γυναικών, β. Χαρακτήρας ανδρών. Στην κατηγορία αυτή μελετώνται χωρία που προσδίδουν ιδιότητες, στοιχεία ψυχοσύνθεσης ή πτυχές προσωπικότητας που αποδίδονται στο ένα ή το άλλο φύλο.

Στην παρούσα εργασία, καθαρά για λόγους πρακτικούς, παρουσιάζονται συνοπτικά τα ευρήματα μόνο των θεματικών υποκατηγοριών 1B1α.β. και 1B3 για την ανάλυση λόγου και 1B2γ.δ.ε για την ανάλυση της εικονογράφησης, καθώς, αφού δεν υφίσταται απόκλιση μηνυμάτων στο λόγο και την εικόνα, με αυτό τον τρόπο πιστεύουμε πως δίνεται μια πληρέστερη εικόνα των ερευνητικών ευρημάτων.

2.4. Καθορισμός των τεχνικών ανάλυσης λόγου

Ως μονάδα καταγραφής ορίστηκε το «θέμα», η έκταση του οποίου μπορεί να κυμαίνεται από μία λέξη έως και αρκετές περιόδους. Αυτή η διακύμανση οφείλεται στο γεγονός ότι σε πολλές περιπτώσεις για την ανάλυση και ένταξη ενός «λόγου» σε μία θεματική κατηγορία χρειάζεται μεγαλύτερο μέρος κειμένου, ώστε να γίνει εμφανές το ιδεολογικό του μήνυμα. Επιπλέον, σε αρκετές περιπτώσεις ένα ίδιο θέμα μπορεί να εντάσσεται σε διαφορετικές κατηγορίες. Αυτό συμβαίνει μόνο στο βαθμό που κάθε φορά σχολιάζεται διαφορετικό μέρος ή διαφορετική πτυχή του θέματος και για λόγους κατανόησης

του κειμένου δεν το κατακερματίζουμε (ώστε σε κάθε κατηγορία να εντάσσουμε ένα μικρό μέρος λόγου χωρίς νόημα).

2.5. Καθορισμός τεχνικών ανάλυσης εικονογράφησης

Ως μονάδα καταγραφής ορίστηκε κάθε εικόνα (φωτογραφία ή σκίτσο) ανεξάρτητα από την έκταση που μπορεί να καταλαμβάνει στη σελίδα του σχολικού βιβλίου. Κατά την ανάλυση της εικονογράφησης οι εικόνες κατατάχθηκαν στις κατηγορίες που προέκυψαν από την ανάλυση των κειμένων, όπου, βέβαια, αυτές υφίστανται, ενώ για την κωδικοποίηση χρησιμοποιείται το ίδιο αλφαριθμητικό πρότυπο (το τεύχος δηλώνεται με κεφαλαίο ελληνικό γράμμα και ακολουθεί ο αριθμός της σελίδας). Μία μικρή διαφοροποίηση προκύπτει αναγκαστικά, όταν σε μια σελίδα υπάρχουν περισσότερες της μίας εικόνες, οπότε εισάγεται ως διακριτικό σημείο η κάθετος και ένας αριθμός που δηλώνει τον αριθμό της εικόνας, αν μετρηθούν οι εικόνες από το πάνω μέρος της σελίδας προς τα κάτω. Για παράδειγμα, το A84/1 δηλώνει την εικόνα που βρίσκεται πάνω πάνω στη σελίδα 84 του Α τεύχους.

Για την ανάλυση της εικονογράφησης χρησιμοποιήθηκαν οι τρεις μεταλειτουργίες, η αναπαραστατική, η διαπροσωπική και η κειμενική.

3. Ερευνητικά ευρήματα

3.1. Αποτελέσματα από την ανάλυση λόγου

Η απομάκρυνση του άντρα από τη στερεότυπη δράση του εκδηλώνεται μέσα από την ενασχόληση με οικιακές δουλειές και με τη μαγειρική, με την απόδοση στο πρόσωπό τους χαρακτηριστικών, όπως η υπομονή, που συνήθως αποδίδονται σε γυναίκες ή με την έκφραση αιτημάτων που διαφοροποιούνται από τη συνήθη αντρική νοοτροπία, που θέλει τους άντρες να πρωταγωνιστούν στις πολεμικές επιχειρήσεις και να εκδηλώνουν επιθετική συμπεριφορά.

Οικιακές δουλειές (57%)	4	«Ο πατέρας θα ποτίσει τα λουλούδια και θα καθαρίσει τα τζάμια», Β38 ³ . «Μια μυρωδιά από κακάο άρπαξε τον Κώστα από τη μύτη και τον οδήγησε στην κουζίνα. Ένα μικρόσωμο πραγματάκι [...] - Τι με κοιτάς έτσι; Εμπρός ανακάτεψε το κακάο! Φώναξε και του έδωσε μια ξύλινη κουτάλα» Β39.
Συμπεριφορά (29%)	2	«Όλοι εξαιρετικοί άνθρωποι, ιδιαίτερα ο κυρ Σταμάτης. Σοβαρός, καλόψυχος,

Ο άντρας σε παραδοσιακά γυναικείους ρόλους (7 αναφορές)

	υπομονετικός», A40.
Παραμονή στο σπίτι 1(14%)	«Πολλά ταξίδια θα έκανες στη ζωή σου παππού! του είπα. Ποιος, εγώ; Είπε ξαφνιασμένος ο παππούς, που δεν περίμενε την ερώτηση. Εγώ όχι, ψυχή μου, συνέχισε μετά, η γιαγιά σου, η Χρουσή, αυτή έκανε τα ταξίδια», Γ11/12.

Το παράδειγμα B39 είναι ενδεικτικό του πως η ΚΑΛ λειτούργησε σε αρκετές περιπτώσεις ως δικλείδα ασφαλείας ενισχύοντας την εγκυρότητα και την πληρέστερη θεώρηση των ερευνητικών ευρημάτων. Σύμφωνα με τις αρχές της θεματικής κατάταξης της ΠΑΠ, το απόσπασμα B39 παρουσιάζει ένα αγόρι να μαγειρεύει και συνεπώς έπρεπε να υπαχθεί στην ανάλογη κατηγορία. Η ΚΑΛ, όμως, υπέδειξε ότι αυτή η δραστηριότητα του αγοριού δεν προκύπτει φυσικά και αβίαστα ούτε υφίσταται στην πραγματικότητα. Αντιθέτως, εντάσσεται στο πλαίσιο της ονειροφαντασίας – ο μικρός ονειρεύεται ότι μαγειρεύει – και πάλι αυτό συμβαίνει όχι γιατί η μαγειρική θεωρείται μια φυσιολογική δραστηριότητα που μπορεί να ασκείται εξίσου από άντρες και γυναίκες, αλλά ως θυσία που πρέπει να γίνει για χάρη της φιλίας.

Η ανάληψη σύγχρονων ή μη στερεότυπων ρόλων από τις γυναίκες εμφανίζεται ιδιαίτερα περιορισμένη στα βιβλία, καθώς οι γυναίκες σε μια περίπτωση εμφανίζονται να κατέχουν θέση κοινωνικής ισχύος και γενικότερης αποδοχής και σε μία μόνο να απουσιάζουν από το σπίτι αφήνοντας πίσω τον άντρα να περιμένει.

Γυναίκες σε σύγχρονους ρόλους (2 αναφορές)

Επαγγέλματα ευρείας αποδοχής 1	«Οι κάδοι απορριμμάτων είχαν γεμίσει και η δήμαρχος καλούσε τους δημότες να μην κατεβάζουν τα σκουπίδια τους στους δρόμους», A67.
Απουσία από το σπίτι 1	«Πολλά ταξίδια θα έκανες στη ζωή σου παππού! του είπα. Ποιος, εγώ; Είπε ξαφνιασμένος ο παππούς, που δεν περίμενε την ερώτηση. Εγώ όχι, ψυχή μου, συνέχισε μετά, η γιαγιά σου, η Χρουσή, αυτή έκανε τα ταξίδια», Γ11/12.

Είναι άξιο λόγου να αναφερθούν σε αυτό το σημείο συνοπτικά - εφόσον δεν υπάρχει η δυνατότητα αναλυτικής παρουσίασης του συνόλου των ευρημάτων - κάποια ποσοστιαία δεδομένα. Ενδεικτικό είναι πως οι άντρες εμφανίζονται σε παραδοσιακούς αντρικούς ρόλους σε ποσοστό τριπλάσιο από εκείνο της ανάληψης κάποιων παραδοσιακά γυναικείων δράσεων (23 έναντι 7 αναφορών). Επίσης, οι γυναίκες εμφανίζονται μόλις δύο φορές σε σύγχρονους/μη στερεότυπους ρόλους και σε εφταπλάσιο ποσοστό παρουσιάζονται να καθαρίζουν, να μαγειρεύουν και γενικότερα να ασκούν παραδοσιακούς ρόλους. Στα βιβλία δεν εντοπίστηκε ούτε μια αναφορά της εργαζόμενης γυναίκας που λείπει από το σπίτι ή που επιστρέφει από τη δουλειά.

Επιπλέον, η ανάγνωση αποσπασμάτων λόγου που εκφέρονται από γυναίκες αφήνει την εντύπωση πως κάποια υφολογικά χαρακτηριστικά επανέρχονται σταθερά σε όλα τα κείμενα. Πρόκειται για εκδηλώσεις που εκφράζουν συναισθηματισμό, ευαισθησία, μελαγχολία, συγκίνηση, αυθορμητισμό και παρόρμηση, εκδηλωτικότητα συναισθημάτων, πείσμα και ζήλο, φυγή-συμβιβασμό –υποχώρηση και σαν μειωτικά χαρακτηριστικά, η νευρικότητα και η πονηριά.

Αντίστοιχες εντυπώσεις ως προς την εμφάνιση πάγιων υφολογικών χαρακτηριστικών δημιουργεί και η ανάγνωση του λόγου των αντρών. Κύρια και κοινή ιδιότητα εδώ είναι ο συγκρατημένος λόγος. Διακρίνεται, λοιπόν, η σοβαρότητα, η αυτοσυγκράτηση, η κυνικότητα, η περηφάνια, ο συγκρατημένος ενθουσιασμός, η δύναμη, ο ζήλος, η αντίδραση σε κάθε τι καταπιεστικό και, σαν αρνητικό γνώρισμα, η πλεονεξία.

3.2. Αποτελέσματα από την ανάλυση της εικονογράφησης

1B2 Σεξισμός. Χαρακτηριστικό είναι πως οι εικόνες που υπάγονται στην κατηγορία σεξισμός είναι πενταπλάσιες από εκείνες που υπάγονται στην κατηγορία της ισότητας των δύο φύλων.

1B2γ. Σεξισμός παιδιών. Ο σεξισμός στα παιδιά εκφράζεται μέσα από την άνιση αριθμητική παρουσία σε κοινές δραστηριότητες, την ανάληψη ενεργητικού ρόλου από το ένα μόνο φύλο και την απόδοση σεξιστικών χαρακτηριστικών σε επιλογές και δραστηριότητές τους. Για παράδειγμα στην εικόνα Α6 έχουμε παρουσίαση σκηνής από την αυλή του σχολείου. Τα δύο αγόρια εμφανίζονται ως πρωταγωνιστές, καθώς καταλαμβάνουν τον μπροστινό φόντο της απεικόνισης και έχουν ενεργητικό ρόλο: παίζουν και μάλιστα παίζουν μπάσκετ. Αντίθετα, τα κορίτσια είναι τοποθετημένα στο βάθος και τηρούν παθητικό ρόλο παρατηρώντας τα αγόρια που παίζουν και τακτοποιώντας τη σχολική τσάντα. Τα πλάνο είναι μέσο μακρινό, η μετωπική γωνία ευθεία, η κοινωνική απόσταση των εικονιζόμενων μακρινή προσωπική και η λήψη γίνεται από θέση ισότητας. Παρόλο που η απουσία βλέμματος προς τους θεατές συνιστά «προσφορά» κι όχι «αίτημα», η συνολική παρουσίαση κάνει τους

παρατηρητές να θεωρούν αυτό που βλέπουν μέρος του δικού τους κόσμου. Η εικόνα καταλαμβάνει σχεδόν ολόκληρη τη σελίδα, είναι η μοναδική πηγή πληροφοριών.

Αντίστοιχα, στην εικόνα B12, οι διακοσμητικές επιλογές που γίνονται για τις κάρτες γενεθλίων παραπέμπουν σε σεξιστικά στερεότυπα. Στις κοριτσίστικες προσκλήσεις υπάρχει διάκοσμος από μπαλονάκια, καρδούλες και κοριτσάκια με μακριά, λιτά μαλλιά, ενώ στην αγορίστικη υπάρχει ένα λιονταράκι : βασιλιάς ζώων, σύμβολο δύναμης και εξουσίας. Τα σκίτσα καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος της σελίδας αποτελώντας τη βασική πηγή των πληροφοριών, ενώ επειδή βρίσκονται κάτω από το συνοδευτικό κείμενο, ασκούν ιδεολογικά τον κύριο ρόλο.

1B2δ. Σεξισμός αγοριών. Ο σεξισμός στα αγόρια δηλώνεται με την εικονιστική απόδοση των αγορίστικων παιχνιδιών (A28, B11, B27, B75, Γ60) και συμπεριφορικών χαρακτηριστικών (A35, A52). Στην εικόνα A28 μια παρέα αγοριών που κρατάει μπάλα και σπαθί: παραδοσιακά αγορίστικα παιχνίδια. Το μέσο μακρινό πλάνο, η ευθεία μετωπική γωνία, η κοντινή προσωπική απόσταση και η λήψη από θέση ισότητας κάνουν τους παρατηρητές να θεωρούν αυτό που βλέπουν μέρος του δικού τους κόσμου. Αν και η απουσία επαφής μέσω βλέμματος καθιστά την εικόνα αντίδραση και προσφορά, η τοποθέτησή της στο αριστερό κεντρικό τμήμα της την καθιστά πυρήνα της πληροφορίας - αντικρίζουμε μια δεδομένη κατάσταση.

1B2ε. Σεξισμός κοριτσιών. Ο σεξισμός στα κορίτσια δηλώνεται μέσα από την απεικόνιση των ενασχολήσεών τους, όπως είναι το διάβασμα, η ζωγραφική (A10, B49, Γ51, A32, A72) και την παρουσίαση στοιχείων της συμπεριφοράς τους, όπως η επιμέλεια (A16) ή η υποκρισία (A35). Στο σκίτσο A10, ένα κορίτσι κάθεται στην παραλία και διαβάζει αντί να παίζει στην άμμο (τη στιγμή μάλιστα που υπάρχουν όλα τα διαθέσιμα «σύνεργα»: κουβαδάκι και φυτάρι) ή να κολυμπά. Παρουσιάζεται, λοιπόν, να απασχολείται με μια πιο ήρεμη δραστηριότητα. Εντύπωση προκαλεί η στερεότυπη επιλογή του κόκκινου χρώματος: το κοριτσάκι φορά κόκκινο μαγιό και κόκκινες παντόφλες, κάθεται σε κόκκινη φουσκωτή πολυθρόνα και φορά καπέλο με κόκκινη κορδέλα. Ενδιαφέρον είναι πως η πολυθρόνα δε θυμίζει σε τίποτα παραθαλάσσιο εξοπλισμό, αλλά σπιτικό κάθισμα. Η σκηνή, συνεπώς, μοιάζει αταίριαστη, σαν να μεταφέρθηκε το κοριτσάκι από το δωμάτιο στην παραλία όπως ήταν, επειδή δεν «ξεκολλούσε» από το διάβασμα! Το πλάνο είναι μακρινό, η γωνία οξεία, ωστόσο στο ίδιο επίπεδο με τους παρατηρητές, ενώ απουσιάζει και η επαφή μέσω του βλέμματος. Το σκίτσο καταλαμβάνει το αριστερό τμήμα της σελίδας και κατά συνέπεια παρουσιάζεται σαν κάτι δεδομένο.

Στο σκίτσο A35 έχουμε απεικόνιση κοριτσιού που γελά κοιτάζοντας λοξά και τοποθετώντας το χέρι μπροστά από το στόμα. Η συγκεκριμένη εικονιστική απόδοση και η σύνδεση με το ρήμα «κρυφογελώ» που τα παιδιά πρέπει να γράψουν κάτω από την εικόνα στο πλαίσιο της γλωσσικής άσκησης που υπάγεται το σκίτσο, δηλώνει πονηριά και

υποκρισία, χαρακτηριστικά που αποδίδονται στερεότυπα σε γυναίκες. Η κοντινή λήψη από θέση ισότητας και η ευθεία μετωπική γωνία διαμορφώνουν κλίμα οικειότητας. Τέλος, επειδή το βλέμμα δεν κατευθύνεται στους θεατές έχουμε «προσφορά». Η εικόνα είναι μη μεταβατική.

4. Συζήτηση – τελικά συμπεράσματα

Έχοντας ολοκληρώσει την ερευνητική προσέγγιση των νέων σχολικών εγχειριδίων της γλώσσας της Γ΄ Δημοτικού σε επίπεδο ανάλυσης λόγου και εικόνας, οφείλουμε καταρχάς να σημειώσουμε πως, επειδή η αντιστοιχία – συμφωνία κειμένου και εικόνων είναι ιδιαίτερα υψηλή (ποσοστό 96%) και ουσιαστικά δεν υφίσταται διαφοροποίηση των ιδεολογικών μηνυμάτων στους δύο σημειωτικούς τρόπους, τα σχόλια που γίνονται είναι καθολικά και αφορούν εξίσου το λόγο και την εικόνα.

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό σε αυτό το σημείο να τονιστεί πως ο συνδυασμός των ερευνητικών μεθόδων ΠΑΠ και ΚΑΛ αποδείχθηκε εξαιρετικά χρήσιμος, καθώς, εκτός του ότι συνετέλεσε στην ανάπτυξη ενός μεθοδολογικού εργαλείου έγκυρου και αξιόπιστου, επέτρεψε την εις βάθος διερεύνηση αλλά και την ποσοτικοποίηση των ευρημάτων, οδηγώντας ουσιαστικά στο αρμονικό δέσιμο των πλεονεκτημάτων, την εξάλειψη των μειονεκτημάτων και την υπέρβαση των αντιθέσεων δύο μεθόδων που παραδοσιακά θεωρούνται «αντίπαλες», των ποσοτικών και ποιοτικών.

Σε ό,τι αφορά τα ερευνητικά ευρήματα, αυτό που μπορεί να ειπωθεί σε πολύ γενικές γραμμές είναι πως τα νέα σχολικά εγχειρίδια δεν κατορθώνουν να απαλλαγούν ουσιαστικά από τα καθιερωμένα σχήματα του παρελθόντος και να φέρουν μια ουσιαστική τομή σε θέματα αιχμής, όπως είναι ο νέος ρόλος των δύο φύλων σε ένα κόσμο που αλλάζει. Αντίθετα, θα μπορούσε να ειπωθεί πως τα ανοίγματα που γίνονται είναι κάπως δειλά. Επιχειρήθηκε, βέβαια, σε κάποιες περιπτώσεις η υπέρβαση ορισμένων παραδοσιακών μορφών, παρόλα αυτά τα νέα βιβλία δεν ξεφεύγουν από παλαιότερες μορφές αντίστοιχων εγχειριδίων.

Όταν, λοιπόν, γίνεται λόγος για σχολικά εγχειρίδια - και χωρίς να υπάρχει καμία απολύτως πρόθεση κακοπροαίρετης κριτικής των συγκεκριμένων βιβλίων που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα - θα ήταν ενδεχομένως χρήσιμο και συνετό αν, παράλληλα με τα κριτήρια παιδαγωγικής καταλληλότητας και επιστημολογικής εγκυρότητας, λαμβάνονταν υπόψη και κάποιες μεθοδολογικές προτάσεις ανάλυσης της ιδεολογίας, τη στιγμή που η Εκπαίδευση παίζει τον κυρίαρχο ρόλο στη διαμόρφωση του είδους και της ποιότητας των ιδεών με τις οποίες ουσιαστικά επί δώδεκα τουλάχιστον συναπτά έτη «ζυμώνονται» τα παιδιά, οι αυριανοί σκεπτόμενοι (;) πολίτες.

Κλείνοντας, οφείλουμε, βέβαια, να αναφερθούμε και σε έναν καθοριστικό παράγοντα που έχει τη δυνατότητα να λειτουργήσει ανεξάρτητα από το πληροφοριακό φορτίο των

κειμένων και τις ιδεολογικές τους κατευθύνσεις. Εννοούμε, ασφαλώς, τον εκπαιδευτικό που όντας ο ίδιος φορέας της δικής του ιδεολογίας, μπορεί να καθορίσει την ποιότητα της γνώσης και της αντίληψης του κόσμου που θα περάσει στους μαθητές. Δεν ισχυριζόμαστε σε καμία περίπτωση ότι μπορεί εξ ολοκλήρου να ανατρέψει την εικόνα που περνούν τα βιβλία, μπορεί ωστόσο να ασκήσει καθοριστικό ρόλο στην ποιότητα των ιδεών με τις οποίες τελικά τα παιδιά θα έρθουν σε επαφή δίνοντας παράλληλα με το βιβλίο και τη δική του εκδοχή και ερμηνεία.

Βιβλιογραφικές αναφορές.

Αλτουσέρ, Λ. (1983). *Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους. Θέσεις.* (σσ. 69 – 121). Αθήνα : Θεμέλιο.

Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών (ΑΠΣ) και Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) για το Δημοτικό . Ανάκτηση στις 10 Μαΐου 2006 από το: www.pi-schools.gr.

Apple, M. (1986). *Ιδεολογία και Αναλυτικά Προγράμματα.* Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής. Apple, M. (1993). *Εκπαίδευση και εξουσία.* Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Γεωργακοπούλου, Α., Γούτσος, Δ. (1999). *Κείμενο και επικοινωνία.* Αθήνα : Ελληνικά Γράμματα .

Κέντρο Έρευνας Σχολικών Βιβλίων και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης ΑΠΘ. Ανάκτηση στις 30 Μαρτίου 2006 από το: web.auth.gr/kesbide/gr/themeb.htm

Μπονίδης, Κ. (2004). *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας. Διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές παρατηρήσεις.* Αθήνα : Μεταίχμιο.

Μπουρντιέ, Π. (1996). *Η ανδρική κυριαρχία.* μτφ. Π. Γεωργίου. Αθήνα : Δελφίνι.

Ξωχέλης, Π., Καψάλης, Α., Ισμυρλιάδου, Α., Λουκίδου, Δ., Μπονίδης, Κ., Χατζησαββίδης, Σ. (2000). *Η εικόνα του «άλλου» / γείτονα στα σχολικά βιβλία των Βαλκανικών χωρών. Πρακτικά διεθνούς Συνεδρίου. Θεσσαλονίκη, 16 – 18 Οκτωβρίου 1998.* Αθήνα: Τυπωθήτω, Γιώργος Δάρδανος.

ΥΠΕΠΘ / Π.Ι. [Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων/ Παιδαγωγικό Ινστιτούτο]. , Παράρτημα, Τόμος Γ΄, τεύχος Γ, *Γενικές προδιαγραφές και κριτήρια αξιολόγησης εκπαιδευτικού υλικού.* Ανάκτηση στις 23 Μαρτίου 2006 από το: www.pi-schools.gr/prok_ekp_γλικου_03 .

ΥΠΕΠΘ / Π.Ι. [Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων/ Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Γενικό Μέρος οδηγιών ΔΕΠΠΣ. Ανάκτηση στις 23 Μαΐου 2006 από το : www.pi-schools.gr/prok_ekp_γλικου_03.

Baldry, A. & Thibault, P. (2006). *Multymodal Transcription and Text Analysis.* London, Oakville: Equinox.

- Bryman, A. (1992). Quantitative and qualitative research: further reflections on their integration. In Julia Branner (Ed.), *Mixing methods: qualitative and quantitative research* (pp. 57 - 78). Brookfield: Avebury.
- Denzil, N.K. & Lincoln, Y.S. (2000). Introduction: The discipline and practice of qualitative research. In Norman K. Denzil & Yvonna S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (2nd ed., pp. 1 - 28). Thousand Oaks: Sage.
- Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis. The critical study of language*. England : Pearson Education, Longman.
- Halliday, M. (1978). *Language as social semiotic: the social interpretation of language and meaning*. London: Edward Arnold.
- Halliday M.A.K, (1994). *An Introduction to Functional Grammar*. London: Arnold.
- Kohlbacher, F. (2006). The use of Qualitative Content Analysis in Case Study Research. *Volume 7, No.1, Art. 21*.
- Kracauer, S. (1952). *The challenge of qualitative content analysis*. *Public Opinion Quarterly*, 16, 631 – 642.
- Kress, G. & Van Leeuwen, Th. (1996). *Reading images - The Grammar of Visual Design*. New York : Routledge.
- Kress, G. (2000). Multimodality by Kalantzis & Cope in: *Multiliteracies: The Design of Social Futures*. (pp. 164 – 180). London: Palmer Press.
- Mayring, Ph. (2000). Qualitative Content Analysis. *Volume 1, No.2*. Ανάκτηση στις 20 Μαρτίου 2006 από το : www.qualitative-research.net/fqs/beirat/mayring-e.htm .
- Neuman, W.L. (1997). *Social research methods, qualitative and quantitative approaches* (3rd ed.). Boston: Allyn and Bacon.
- Stubbs, M. (1983). *Discourse Analysis. The Sociolinguistic Analysis of Natural Language*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Teo, P. (2000). Racism in the news: a Critical Discourse Analysis of news reporting in two Australian newspapers. *Discourse and Society*. [Sited in Talbot, Atkinson & Atkinson 2003, p.36]. Ανάκτηση στις 27 Ιουνίου 2006 από το: das.sagepub.com/cqi/content/abstract/11/1/7.
- Wikipedia, the free encyclopedia. *Critical Discourse Analysis*. Ανάκτηση στις 26 Ιουνίου 2006 από το: http://en.wikipedia.org/wiki/Critical_discourse_analysis .
- Wilbraham, L. (1995). *Thematic Content Analysis: panacea for the ills of 'intentioned opacity' of discourse analysis ?* Presented at the 1st Annual Qualitative Methods Conference : "A spanner in the works of the factory of truth", 20 October 1995, University of the Witwatersrand, South Africa. Ανάκτηση στις 4 Μαΐου 2006 από το: www.criticalmethods.org.

Wilson, A. (1993). *Towards an integration of Content Analysis and Discourse Analysis: The Automatic Linkage of Key Relations in Text*. Ανάκτηση στις 16 Απριλίου 2007 από το: comp.lancs.ac.uk/computing/research/ucrel/papers/techpaper/vol3.pdf .